

SYTUACJE KRYZYSOWE I KRYTYCZNE – RUDYMENTY TEORII

CRISIS AND CRITICAL SITUATIONS – THEUDES OF THEORY

Abstract: The article presents the issues of human life situations in a negative scenario. Although the main attention was focused on two categories – a crisis and a critical situation, all the considerations were integrated into the broader background of the theory of situations, including difficult, extreme and border situations. Crisis situations are the face of the crisis, which is a consequence of the negative development of the life path of individuals and communities. The crisis may or may not compromise security. Threats identified and addressed in a timely manner can inspire and lead to more successful states and development towards perfection (Promethean variant). The problem is the crisis not overcome – when it leads to destruction and defeat, and even the destruction of its subject (catastrophic variant). As the crisis escalates, it can smoothly turn into a critical situation. Generally speaking, a critical situation can be a negatively aggravated crisis situation or a condition manifesting itself in a sudden and extreme form. Critical events with negative effects, which are of key importance and are destructive to the course and quality of life of people are considered critical. Because of the overwhelming, destructive and traumatic effects, the critical situation is therefore a situation of no choice. To avoid total destruction, it requires decisive and effective reactive actions.

Keywords: security, crisis, difficult, crisis, critical situations

Życie człowieka toczy się krętą ścieżką, determinowaną sytuacjami, które napotyka na swej drodze – sytuacjami korzystnymi i niekorzystnymi, akceptowanymi i budzącymi dezaprobatę, mobilizującymi do zmiany. Odgrywają one niebagatelną rolę. Z jednej strony, każdy uświadomiony akt zachowania i działania człowieka poprzedzony jest swoistą diagnozą i definiowaniem sytuacji, w jakiej się znalazł, z drugiej – to od sposobu widzenia i katego-

ryzowania sytuacji zależą nie tylko konkretne czyny, ale w szerszej perspektywie również kształty jego osobowości i filozofii/polityki życiowej. Samotne diagnozy i definicje jednostek czy zbiorowości zderzają się przy tym z definicjami narzucanymi przez społeczeństwo¹. Bezpieczeństwo staje się szczególnym predykatem tego definiowania. Nie zawsze przecież może wieść się dobrze. Jakże często ludzie popadają w większe lub mniejsze tarapaty. Niejednokrotnie też, za sprawą natury czy innych ludzi, przeżywają sytuacje kryzysowe, a nawet krytyczne. Ich trafne diagnozowanie i rozumienie przesądza nie tylko o skutecznym przeciwdziałaniu i stabilizacji, komforcie życia, ale niejednokrotnie także o możliwościach przetrwania.

O pojęciu i kategorii „sytuacji” w naukach społecznych

W naukach społecznych można zauważyć powolny proces tworzenia się swoistej teorii sytuacji. Poza filozofią prym wiedzie tu psychologia. Sytuacja w sposób zasadniczy wyznacza bowiem i determinuje procesy psychiczne człowieka, jego zachowania, a w efekcie może także przesądzać o jego losach. Dostarczając szerokiego spektrum wiedzy w tym zakresie – o czym jeszcze poniżej – psychologia przykładowo rozwija pojęcie sytuacjonizmu², czyli poglądu, według którego warunki środowiskowe mogą w pewnych okolicznościach wpływać na zachowania ludzi w co najmniej takim samym stopniu, jak ich osobiste dyspozycje czy preferencje³. Rysuje się tu wyraźne kontinuum, na którego drugim krańcu sytuuje się dyspozycjonizm, który z kolei akcentuje znaczenie walorów i preferencji tkwiących w jednostce/człowieku.

Słownikowo sytuacją określa się zespół okoliczności, pewien stan rzeczy, w którym znajduje się jakiś podmiot lub obiekt bądź też dzieje się, rozgrywa, interesujące nas zdarzenie. Sytuację odnosi się także do położenia, lokalizacji (np. znaleźć się w takiej to a takiej sytuacji). Słowu temu towarzyszy wiele określeń synonimicznych, jak: okoliczności, uwarunkowania, stan

¹ K.H. Wolff, *A Definition of the Situation*, [w:] *A Dictionary of the Social Sciences*, J. Gould, W.L. Kolb (red.), New York 1965; W.I. Thomas, *Definicja sytuacji*, [w:] *Elementy teorii socjologicznych*, W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki (red.), Warszawa 1975, s. 67-69.

² Ph. Zimbardo, R.L. Johnson, V. McCann, *Psychologia. Kluczowe koncepcje. Człowiek i jego środowisko*, przeł. J. Radzicki, Warszawa 2010, s. 30.

³ Pomijamy tu filozoficzne rozumienie sytuacjonizmu, które skupia się na indywidualistycznych ujęciach etycznych i niemożności formułowania ogólnych norm moralnych (J. Hartman (red.), *Słownik filozofii*, Kraków 2006, s. 217).

rzeczy, realia, status, położenie, kontekst, tło itp. W ujęciach naukowych, sytuacją określa się generalnie **układ wzajemnych stosunków człowieka z elementami jego najbliższego środowiska w określonym przedziale czasu**⁴. Zwraca się przy tym uwagę, iż ta całościowa i konkretna relacja z otoczeniem (przyrodą, społeczeństwem, kulturą) określa i jednocześnie otwiera różne możliwości dla uczestniczącej w niej jednostki.

Karl Jaspers zauważa, iż „w plastycznym wyobrażeniu sytuacja ukazuje się nam jako położenie rzeczy względem siebie w przestrzenno-topograficznym uporządkowaniu”. Wskazuje przy tym, iż dla zainteresowanego podmiotu empirycznego sytuacja stanowi pewną rzeczywistość, ograniczającą go albo przeciwnie, dającą mu szerokie pole do działania. W takim rozumieniu znaczenia nabierają także inne, towarzyszące podmioty, a wraz z nimi ich interesy, socjologiczne stosunki władzy, chwilowe układy lub okoliczności. Trzeba však mieć świadomość, iż jest to nie tyle stan poddany prawom natury, co raczej „rzeczywistość zawierająca wymiar sensu, która w swej konkretności nie jest zjawiskiem fizycznym ani psychicznym, lecz jednym i drugim zarazem i dla mojego bytu empirycznego oznacza korzyść lub stratę, szansę lub ograniczenie”⁵, a w kontekście naszych rozważań – niejednokrotnie także zagrożenie.

W teoretycznych rozważaniach o istocie „sytuacji” wskazywana jest kwestia zmienności i czasowości układów wzajemnych relacji między człowiekiem a elementami jego społecznego i pozaspołecznego otoczenia, wyznaczanych przez cele działania. Przy takim podejściu „sytuacja jest tym wszystkim, co w toku działania się zmienia, czyli układem otoczenia w określonym czasie”⁶. Akcentowana zmienność determinowana jest przez okoliczności fizyczne, dialektykę rzeczywistości, i w tym sensie sytuacja posiada swoją ontologię⁷. Ale zasadniczo, zmienność ta determinowana jest przede wszystkim przez samoświadomość i aktywność ludzką – sposób postrzegania sytuacji i oddziaływania na nią.

⁴ Rozważania niniejsze nawiązują do analiz zawartych w książce: S. Jarmoszko, W. Barszczewski, *Bezpieczeństwo społeczne w sytuacjach krytycznych*, Siedlce 2017, s. 129-150, *passim*.

⁵ K. Jaspers, *Sytuacje graniczne*, przeł. A. Staniewska, M. Skweciński, [w:] R. Rudziński, K. Jaspers, Warszawa 1978, s. 186.

⁶ W. Kalita, *Kryzys – istota, funkcje i związki przyczynowo-skutkowe*, [w:] *Prakseologiczne aspekty zarządzania kryzysowego*, K. Jaremczuk (red.), Rzeszów–Przemyśl 2013, s. 55.

⁷ B. Wolniewicz, *Ontologia sytuacji*, Warszawa 1985.

Poza aspektem materialno-fizycznym czy logicznym, immanentnym wymiarem wspomnianej ontologii są relacje i uwarunkowania społeczne. Sytuacje, w jakich najczęściej przebiega ludzkie życie, mają swój konkretny wymiar społeczny, którego następstwem jest kategoria sytuacji społecznych. Jako wyodrębniony z otoczenia społecznego układ wzajemnie oddziałujących na siebie podmiotów społecznych, sytuacja społeczna może przyjmować jedno z czterech znaczeń: 1) sposób czy *modus* relacji, w jakich podmiot pozostaje z otoczeniem, 2) zespół okoliczności czy ich konfiguracji w danym momencie, 3) miejsce, w którym zachodzą wydarzenia, a także 4) pozycja, stanowisko, stan czy położenie w jakim znajduje się dany podmiot⁸. Sensy tych ujęć mogą oczywiście łączyć się, kumulować.

Na sytuację społeczną „składają się obiekty społeczne, których realność jest funkcją ich postrzegania przez aktorów zorientowanych na określony rezultat, czyli wywołanie spodziewanej reakcji społecznej, oraz czynności aktorów podejmowane w celu osiągnięcia spodziewanej reakcji społecznej [...] sytuacje są strukturami obiektywnymi określanymi przez konteksty kulturowe i społeczne oraz znaczenia przypisane im przez uczestników”⁹. Każdorazowo, sytuacja społeczna określana/kształtowana jest przez powiązanie odniesień motywacyjnych z kontekstem kulturowym, w którym znaczącą rolę odgrywa także wymiar normatywny, społecznie narzucone regulacje zachowań i działań podmiotu w określonych okolicznościach.

Z pozycji człowieka wyróżniane są dwa zasadnicze **wymiary sytuacji – obiektywny i subiektywny**. Sytuacja obiektywna odnosi się do stanu najbliższego otoczenia fizycznego i społecznego oraz bieżącego stanu rozpatrywanego podmiotu sytuacji (fizjologicznego, psychologicznego czy psychospołecznego). Subiektywny wymiar sytuacji dotyczy natomiast sposobu ujmowania przez dany podmiot obiektywnych składników sytuacji. Odnosi się więc do procesu, w którym sam podmiot, bazujący na percepcji oraz interpretacji czynników obiektywnych, nadaje im własne znaczenie. Mówi się wręcz o tzw. **świadości sytuacyjnej**, która obejmuje przetwarzanie napływających informacji o zachodzących zdarzeniach, ich rozumienie, a nawet antycypację¹⁰. Działanie w sytuacji jest zawsze zespoleniem – w praktyce/doświadczeniu

⁸ A. Manterys, *Sytuacja społeczna*, [w:] *Encyklopedia socjologii. Suplement*, Warszawa 2005, s. 319-323.

⁹ Tamże, s. 321.

¹⁰ J.F. Terelak, *Człowiek w sytuacji pracy w okresie ponowoczesności*, Warszawa 2011, s. 189.

podmiotu – tego, co obiektywne i tego, co subiektywne. Układ i oddziaływanie elementów zewnętrznych stanowi jednak zasadniczy konstrukt sytuacyjny.

Mimo wyraźnych powiązań merytorycznych i rzeczowych sytuacja nie jest tożsama ze środowiskiem, choć w nim się sytuuje. Bazuje bowiem na interakcji podmiotu z elementami tego środowiska. Zawsze oznacza określoną całość przestrzenną. Jak pisze Agnieszka Filipek, sytuacja dotyczy „panujących warunków środowiskowych wraz z wynikającymi z nich i z potencjału podmiotu możliwości, dotyczących aktualnego sposobu jego funkcjonowania”¹¹. Sytuacja sięga więc interioru swego podmiotu. Pomimo swej płynności, określonego „dziania się”, zawsze też jest w określony sposób predefiniowana warunkami środowiska, w którym się rozgrywa.

Sytuacja jest nieodłączną częścią ludzkiej egzystencji. Człowiek jest skazany na bycie w sytuacji. Jak zauważa Jaspers „nie mogę nigdy wydostać się z określonej sytuacji nie wpadając jednocześnie w inną”¹². Ludzkie życie składa się poniekąd z ciągu, łańcucha sytuacji. Bycie w sytuacji oznacza więc celową i świadomą aktywność, działanie człowieka, który potyka się o granice, jakie wyznaczają mu okoliczności zewnętrzne (otaczający świat) i własne, przyrodzone właściwości i stany świadomości. Jako fakt ontologiczny sytuacja staje się więc rezultatem usytuowania człowieka – jednostki/zbiorowości w określonym środowisku. Jest swego rodzaju konkretyzacją czy strukturyzacją tego środowiska, w ściśle określonym przedziale czasowym.

W kontekście ludzkiego działania sytuacja może być przede wszystkim określona jako układ stymulacyjny (źródło bodźców) i w tym ujęciu może mieć charakter **niespecyficzny** (nie zmieniający ogólnego poziomu aktywacji, czyli ogólnej gotowości reagowania na owe bodźce) i **specyficzny** (stymulujący taką zmianę). Stymulacja ta może występować z różnym nasileniem. Jeśli jest ona zbyt „słaba” (uboga w silne bodźce), mamy do czynienia z **deprywacją stymulacyjną**, jeśli natomiast jest zbyt „silna” – z **przeciążeniem stymulacyjnym**. Stany te mogą nieść różne konsekwencje – mogą być pomyślne dla pewnego rodzaju aktywności człowieka, a niepomyślne dla innego.

W związku z powyższym w literaturze (zwłaszcza psychologicznej proveniencji) wyszczególnia się sytuacje normalne, optymalne i trudne.

¹¹ A. Filipek, *Psychospołeczne i prakseologiczne aspekty jakości funkcjonowania systemu zarządzania kryzysowego*, Siedlce 2016.

¹² K. Jaspers, *sytuacje graniczne...*, s. 188.

Ponieważ normalność jako taka jest trudna do określenia, skategoryzowania czy sparametryzowania, bardziej zasadnym będzie określić sytuacje normalne jako **zwyczajne** (typowe, powszechne) charakterystyczne dla funkcjonowania człowieka w danych warunkach, będące *de facto* sytuacjami przystosowania do tych warunków. W sposób niejako naturalny ich dopełnieniem są **sytuacje nadzwyczajne** (nietypowe, szczególne). Sytuacje nadzwyczajne są wewnątrznie jakościowo zróżnicowane i występują w odmianie pozytywnej i negatywnej. Mogą przebiegać w **scenariuszu pozytywnym**, gdy człowiek dostaje od życia swoisty bonus zmieniający radykalnie jego status i sposób życia (np. otrzymuje nieoczekiwany spadek, wygrywa w totka, dzięki zbiegowi okoliczności staje się osobą znaną, sławną, wpływową, okoliczności zewnętrzne znacząco ułatwiają wykonanie zadania/misji). Mogą niestety także przebiegać w **scenariuszu negatywnym** – gdy człowiek zderza się z przeciwnościami losu, gdy następuje załamanie dotychczasowego trybu życia pod wpływem destrukcyjnych okoliczności, pozbawiających go dotychczas posiadanych możliwości i wartości.

Powracając do klasycznej typologii psychologicznej, wyodrębnione sytuacje nadzwyczajne można ujmować dychotomicznie jako **sytuacje optymalne** (ułatwiające określoną aktywność – sprzyjające zarówno samemu przebiegowi czynności, jak i osiągnięciu najlepszych wyników) oraz **sytuacje trudne** (w których wewnętrzna równowaga normalnej – zwyczajnej sytuacji zostaje zachwiana, co powoduje zakłócenie przebiegu aktywności i obniżenie prawdopodobieństwa realizacji zadania na normalnym, oczekiwanym poziomie). Ze zrozumiałych względów w dalszych analizach uwagę skoncentrujemy na tych drugich. W zależności od rodzaju zakłóceń wyróżnia się pięć zasadniczych rodzajów sytuacji trudnych:

- 1) **sytuacje deprywacji** (niezaspokojenia potrzeb – gdy podmiot pozbawiony jest waloru niezbędnego do normalnej egzystencji, np. sytuacja głodu, osamotnienia, niepowodzenia, pokrzywdzenia itp., a w tym sytuacja braku podstawowych elementów do normalnego funkcjonowania człowieka);
- 2) **sytuacje przeciążenia** (przekroczenia psychofizycznych możliwości działania, nadmiarowego wysiłku – gdy trudność zadania pozostaje na granicy możliwości wykonawczych podmiotu: fizycznych, psychicznych, umysłowych, np. gdy trzeba dźwigać ponadmiarowe

- ciężary, wykonywać zadania przekraczające posiadane kwalifikacje, nazbyt często stawiać czoła trudnościom bądź ponosić wielką odpowiedzialność przy możliwości niewielkiego wpływu na bieg zdarzeń);
- 3) **sytuacje utrudnienia** (przeszkody i braki w procesie osiągania celów – gdy możliwość wykonania zadania zostaje wyraźnie zmniejszona poprzez pojawienie się elementów zbędnych lub nieobecność elementów potrzebnych – braków, co prowadzi do dezorganizacji i niepełnej efektywności czynności orientacyjnych, decyzyjnych lub wykonawczych, np. bariery fizyczne, umysłowe, społeczne, formalne bądź braki rzeczowe, przedmiotowe lub informacyjne);
- 4) **sytuacje konfliktu** (przeżywanie konfliktu wewnętrznego lub uwikłanie się w konflikt zewnętrzny – gdy podmiot znajduje się w polu działania przeciwstawnych sił, nacisków fizycznych, moralnych czy społecznych, nie dających się pogodzić wartości pozytywnych bądź negatywnych);
- 5) **sytuacje zagrożenia** (pojawienie się ryzyka, prawdopodobieństwa naruszenia, utraty uznawanej wartości – gdy istnieje zwiększone prawdopodobieństwo naruszenia jakiejś cennej przez podmiot wartości)¹³.

Zasadniczą i charakterystyczną właściwością sytuacji trudnych jest to, iż zawierają one elementy – czynniki (przeszkody, braki, utrudnienia, sprzeczności, kłopoty), które wprowadzają dyskomfort i dezorganizację w normalnym funkcjonowaniu człowieka, a zasadniczo zakłócają bądź wręcz uniemożliwiają jego działanie/aktywność, proces osiągania zamierzonego celu – zaspokojenia potrzeby lub wykonania/rozwiązania zadania. Z tego też powodu wyzwalają stan wzmożonej aktywizacji podmiotu, wyzwolenia energii, emocji, determinacji do przezwyciężenia występujących przeciwności, co obciąża system regulacji zachowania, a nieraz prowadzi do jego szkodliwego przeciążenia.

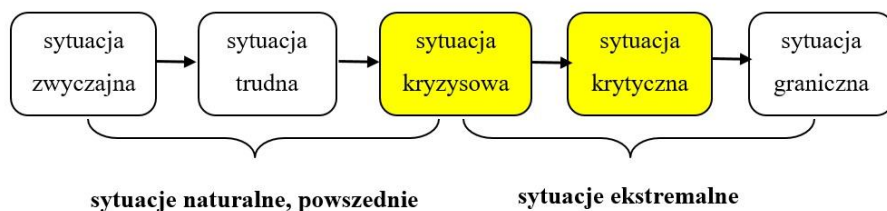
Sprawą poniekąd oczywistą jest możliwość koniunkcji. Enumerowane powyżej sytuacje nie wykluczają się wzajemnie, mogą się dopełniać, a nawet nakładać czy kumulować. W jednej sytuacji mogą wystąpić trudności

¹³ T. Tomaszewski, *Człowiek i otoczenie*, [w:] *Psychologia*, T. Tomaszewski (red.), Warszawa 1982, s. 31-36; Z. Ratajczak, W. Wosińska (red.), *Teoria sytuacji a badanie aktywności człowieka*, Katowice 1991.

różnego typu, co nasila ich szkodliwe oddziaływanie. Z drugiej strony, czynnikiem newralgicznym jest okres ich występowania. Im dłuższy czas utrzymywania się destrukcyjnych czynników, tym większe prawdopodobieństwo wystąpienia trwałych zakłóceń w funkcjonowaniu człowieka/społeczności, ich petryfikacji, a nawet powstania zmian o charakterze patologicznym. Niezneutralizowane czy nieprzewyciężone sytuacje trudne, gdy ich normalizacja wykracza poza możliwości podmiotu, a oddziaływanie negatywnych czynników nie ustaje, przekształcają się najczęściej w sytuacje kryzysowe, ekstremalne.

Ogólne pojmowanie sytuacji kryzysowej

Problematyka sytuacji kryzysowych i krytycznych sytuuje się na tle szerszej plejady sytuacji, w jakich egzystuje człowiek i jego wspólnoty, co pokazuje schemat 1.

Schemat 1. Ciąg możliwych sytuacji życiowych człowieka w scenariuszu negatywnym

Sytuacje ekstremalne stanowią *exemplum* sytuacji życiowych człowieka w scenariuszu negatywnym. Obejmują doświadczenia przytłaczające człowieka swoim ciężarem, np. poważne zagrożenie życia lub fizycznej integralności własnej lub też innych osób, zwłaszcza bliskich, wydarzenia wywołujące niezwykle gwałtowną i istotnie zagrażającą zmianę sytuacji społecznej, spowodowanej na przykład nieprzewidywaną, jednoczasową śmiercią rodziny, względnie znaczących jej członków, lub też całkowitą utratą mienia (w wyniku np. pożaru, powodzi czy trzęsienia ziemi). Sytuację ekstremalną wywołują wydarzenia (krótko – albo długotrwałe) o charakterze wyjątkowo przerażającym, o cechach katastrofy. Może to być naturalny lub spowodowany przez człowieka kataklizm, udział w działaniach wojennych, poważny wypadek, bycie świadkiem okrucieństwa i śmierci innych osób lub bycie

ofiara tortur, terroryzmu, napadu, gwałtu lub innego podobnego przestępstwa. Wszystkie tego typu zdarzenia mają cechy czegoś, co ociera się o granice ludzkiej wytrzymałości na stres, a nawet ludzkiej egzystencji, czy wręcz je przekracza¹⁴.

Interesująca nas w szczególności **sytuacja kryzysowa** staje się swoistym zwornikiem sytuacji powszechnych (naturalnych, powszednich), charakterystycznych normalnej egzystencji ludzi, oraz sytuacji ekstremalnych, wytrącających tę egzystencję z codziennych torów. Znamionuje ją „zespół okoliczności zewnętrznych i (lub) wewnętrznych, w jakich się znajduje dany podmiot, jego część lub określona dziedzina jego działalności, wpływających na jego funkcjonowanie w taki sposób, iż zaczyna się w nim i jest kontynuowany proces zmienny, w rezultacie czego dochodzi do zachwiania równowagi i utraty możliwości kontroli nad przebiegiem wydarzeń albo eskalacji zagrożenia jego interesów”¹⁵. W ujęciu ustawowym jest to „sytuacja wpływająca negatywnie na poziom bezpieczeństwa ludzi, mienia w znacznych rozmiarach lub środowiska, wywołująca znaczne ograniczenia w działaniach właściwych organów administracji publicznej ze względu na nieadekwatność posiadanych sił i środków”¹⁶. **Sytuacja kryzysowa w znaczący, najczęściej postępujący, sposób pogarsza więc bezpieczeństwo podmiotów, warunki ich funkcjonowania i możliwości rozwojowe.**

Sytuację kryzysową stanowi zespół okoliczności (czynników zewnętrznych bądź wewnętrznych), w wyniku których dochodzi do zachwiania równowagi funkcjonowania określonego podmiotu, często utraty kontroli nad rozwojem zdarzeń i powstania nieakceptowanego poziomu zagrożenia jego podstawowych wartości, interesów oraz ważnych celów, co wywołuje potrzebę podjęcia nadzwyczajnych działań w celu odzyskania utraconej równowagi i powrotu do stanu funkcjonalnego. Sytuacje takie wypływają głównie z nieprzewidzianych zdarzeń o charakterze wstrząsowym. Ich źródłem może być wiele zjawisk naturalnych i społecznych, jak: klęska naturalna, katastrofa techniczna, masowe migracje, zamieszki i niepokoje społeczne, masowe

¹⁴ B. Borys, *Sytuacje ekstremalne i ich wpływ na stan psychiczny człowieka*, „Psychiatria” 2/2004, s. 98.

¹⁵ W. Kitler, *Bezpieczeństwo narodowe RP. Podstawowe kategorie, uwarunkowania, system*, Warszawa 2011, s. 376.

¹⁶ Ustawa z dnia 26 kwietnia 2007 roku o zarządzaniu kryzysowym, Dz. U. nr 89, poz. 590, art. 3, ust. 1.

strajki, ekstremalne czynniki ekonomiczne (bieda, bezrobocie, załamanie rynków finansowych, ograniczenie dostaw surowców czy podaży towarów itp.), nasilenie zjawisk szeroko rozumianej patologii społecznej czy przestępczości zorganizowanej, ataki terrorystyczne, wojna domowa, zbrojne powstania, międzynarodowy konflikt zbrojny itp.

Godząc w podstawowe, żywotne wartości, sytuacje kryzysowe niosą sobą określony potencjał destrukcyjny. Do ich głównych, klasycznych cech należą:

- duża społeczna waga rozgrywających się spraw,
- nagłość zdarzeń (nieprzewidziany rozwój wypadków, nagłość pojawienia się/zarejestrowania i uświadomienia zagrożeń),
- szybki rozwój wypadków (zwłaszcza po przekroczeniu progu kryzysu),
- duże zagrożenie i napięcie społeczne,
- zagrożenie (sprzeczność) interesów, ponoszenie strat,
- spontaniczność zachowań i podejmowanych działań (przynajmniej w pewnym zakresie),
- pojawianie się agresji społecznej (w stosunku do sprawców, strony przeciwnej czy choćby „kozła ofiarnego”) itp.

Sytuacja kryzysowa jest następstwem wystąpienia kryzysu jako zjawiska, zdarzenia towarzyszącego istnieniu rzeczywistości, zarówno naturalnej, jak również społecznej i kulturowej. Choć mówi się także, iż to kryzys stanowi swoiste apogeum sytuacji kryzysowej, bez udziału jego elementów nie byłoby wszakże tego typu sytuacji. Kryzysy powstają zazwyczaj w wyniku załamania się harmonii powiązań między naturą, funkcjonowaniem ludzi, techniką i organizacją życia społecznego. To każde wydarzenie (a najczęściej ich splot), zaburzające normalny tryb działalności podmiotu (np. człowieka, wspólnoty, społeczeństwa, państwa), mogące zagrozić jego przynależnej kondycji, a nawet przetrwaniu. Mogą występować w różnych obszarach życia społecznego, co manifestuje się w różnych kategoriach: np. kryzysu politycznego, ekonomicznego, społecznego, demograficznego, ekologicznego, finansowego, międzynarodowego itp.

Wskazując na wybitnie **incydentalny, subiektywny i procesualny charakter kryzysu** R. Thom konstatuje, iż „w kryzysie znajduje się podmiot, którego stan, objawiający się pozornie pozbawionym przyczyny osłabieniem

mechanizmów regulacji, jest odbierany przez tenże podmiot jako zagrożenie jego egzystencji”¹⁷. Wyraźnie odróżnia przy tym kryzys od katastrofy, która nadchodzi nagle, zanim mogłby pojawić się kryzys, nieraz bez wystarczających oznak (np. śmiertelny strzał, bombardowanie czy uderzenie pioruna). W odróżnieniu od nagłości katastrofy (czyli stanu krytycznego) kryzys na ogół daje podmiotowi czas i środki do działania, a także narzuca/wymusza służącą przeżyciu aktywność, jego własną bądź otoczenia. Zauważa ponadto, iż nie ma kryzysów permanentnych. W większym bądź mniejszym wymiarze mają one jednak charakter epizodyczny.

W ujęciu ogólnym kryzys oznacza sytuację niepożądaną, jaka powstaje w toku działalności organizacji (systemu), która powoduje utratę inicjatywy, kontroli i stymuluje możliwość zaistnienia zmiany systemowej (nowego układu, struktur i funkcji w organizacji), a zarazem wymaga podjęcia zdecydowanych, wszechstronnych kroków zaradczych. Kryzys stymuluje przełom między dwiema fazami jakiegoś procesu. Według S. Kwiatkowskiego, o istocie kryzysu – w każdej dziedzinie – stanowi eskalacja i kulminacja zagrożenia, gwałtowny wzrost niebezpieczeństwa powyżej progu alarmowego, do poziomu krytycznego (katastrofalnego), wraz z powstaniem groźnych i niszczących skutków. Do tego stanu dochodzi na skutek postępującego procesu destrukcji o poważnych następstwach, aż do utraty kontroli nad zagrożeniami¹⁸. Owa utrata kontroli, nie tylko nad zagrożeniami, ale i przebiegiem zdarzeń staje się symptomatyczna dla wszelkich sytuacji krytycznych, o czym nieco poniżej.

Poza oddziaływaniem na elementy materialno-organizacyjne, bez względu na swój charakter kryzys nie pozostaje bez wpływu na ludzką psychikę i sytuację społeczną.

Rzeczywistość kryzysu – konstatuje Wojciech Szlagura – wydaje się jedną z najbardziej podstawowych ludzkich rzeczywistości. Jakkolwiek zazwyczaj bolesna, jest ona często błogosławiona ze względu na niezwykle potencjał człowieczeństwa, jaki wyzwala zarówno w tych, którzy przez kryzys prze-

¹⁷ R. Thom, *Kryzys i katastrofa*, [w:] *O kryzysie. Rozmowy w Castel Gandolfo*, Michalski K. (red.), Res Publica, Warszawa 1990, s. 31.

¹⁸ S. Kwiatkowski, *Zarządzanie bezpieczeństwem w sytuacjach kryzysowych*, Pułtusk 2011, s. 87, 108; M. Cieślarczyk, R. Kuriata, *Kryzysy i sposoby radzenia sobie z nimi*, Łódź 2005, passim.

chodzą, jak i w tych, którzy starają się im w tej drodze pomocnie towarzyszyć. Jest jakąś tajemnicą fakt, że właśnie kryzys jest drogą rozwoju. Że trzeba płacić cenę cierpienia, jeśli chce się osiągnąć coś, co naprawdę ma wartość¹⁹.

W zależności od okoliczności kryzys może więc być przyczynkiem do kłopotów, niepowodzeń i tragedii, ale może także prowadzić do rzeczy bardziej doskonałych, wzniosłych, do przełamania barier, marazmu, przezwyciężenia zagrożeń, dynamizacji rozwoju i kreowania nowych, doskonalszych stanów²⁰.

W tym kontekście socjologowie wskazują na zjawisko swoistej **bifurkacji – dwóch dróg możliwego rozwoju zjawisk kryzysowych**. Wyszczególniają więc **wariant katastroficzny**, gdy kryzys prowadzi do klęski, rozpadu i zaniku, unicestwienia swego podmiotu, oraz **wariant prometejski**, kiedy stymuluje odnowę i rozwój ku doskonałości. W świetle podstawowych konceptualizacji, kryzys – konstatuje Grażyna Skąpska – „jest ujmowany jako katastrofa, załamanie i rozpad, ale też jako przełom, przesilenie i otwarcie na nowe, jako szansa na podjęcie wysiłku w poszukiwaniu nowych rozwiązań, budowania instytucji, kształtowania się nowych wzorców współżycia, pojawieniu się i utrwalaniu nowych idei i wartości”²¹. Opierając się na rezultacie, można więc mówić o **kryzysie destrukcyjnym i zbawiennym, ożywczym**, ale rezultat ów wynika od sprawności reagowania i zarządzania nim. Początek kryzysu zawsze jest dysfunkcjonalny, niosący określoną dozę destrukcji.

Niejednoznaczność sytuacji kryzysowej ma również swoje odniesienie do podmiotu, którym może być jednostka, grupa, struktura czy instytucja społeczna. Można rozpatrywać ją w dwóch zasadniczych wymiarach – środo-

¹⁹ W. Szlagura, *Rzeczywistość kryzysu – pojęcie, definicje, teorie, dynamika*, www.interwencja-kryzysowa.pl/rzeczywistosc-kryzysu-pojecie-definicje-teorie-dynami (data dostępu: 20.08.2019).

²⁰ C. J. Cuaresma, J. Hlouskova, M. Obersteiner, *Natural disasters as creative destruction? Evidence from developing countries*, „Economic Inquiry”, nr 46, 2/2008, s. 214-226; S. Hallegatte, P. Dumas, *Can natural disasters have positive consequences? Investigating the role of embodied technical change*, „Ecological Economics”, nr 68/2009, s. 777-786; J. Prońko, B. Wiśniewski, T. Wojtuszek (red.), *Kryzys i zarządzanie*, Bielsko Biała 2006; A. Filipek, *Kryzys jako szansa*, [w:] *Pokonać kryzys – żyć bezpieczniej*, M. Cieślarczyk, A. Filipek, A.W. Świdorski, J. Ważniewska (red.), Siedlce 2010, s. 63-68 i wiele innych.

²¹ G. Skąpska, *Co po kryzysie? Odpowiedzi katastroficzne i prometejskie na temat kryzysu oraz społecznej świadomości i solidarności*, [w:] *Co po kryzysie*, G. Skąpska, M.S. Szczepański, Ż. Stasieniuk (red.), Warszawa 2016, s. 10.

wiskowym i osobowym. **Środowiskowy wymiar sytuacji kryzysowej** odnosi się do zaistnienia negatywnych zjawisk, procesów w otoczeniu podmiotu. Ich zasadnicze właściwości można ująć następująco:

- pojawiają się realne zagrożenia, a zaistniały kryzys występuje w odpowiedniej, społecznie znaczącej skali;
- zawsze występuje deficyt i presja czasu – duża dynamika zmian w przestrzeni zagrożeń (zdarzenia zachodzą szybciej niż możliwości reagowania na nie);
- występuje brak pewności, co do rozwoju zdarzeń i narastająca ich eskalacja;
- wzrastające opóźnienie w realizacji informacji o zachodzących zmianach stanu rzeczy na obszarze objętym sytuacją kryzysową, przy jednoczesnym wzroście zapotrzebowania na nią zarówno organów odpowiedzialnych za bezpieczeństwo, jak i podmiotu dotkniętego zagrożeniem;
- organy odpowiedzialne za bezpieczeństwo nie są w stanie opanować sytuacji, podołać zmianom i procesom dekonstrukcji;
- narastająca dezorganizacja może wywoływać panikę;
- występuje wyraźny konflikt interesów stron (uczestników) sytuacji kryzysowej;
- występuje ograniczenie kolegialnych reguł wypracowania decyzji;
- decyzje podejmowane są w warunkach stresu, ograniczonej informacji i podwyższonego poziomu ryzyka²².

Sytuacja zewnętrzna nie pozostaje bez wpływu na procesy wewnętrzne – oddziałuje wszak na stan psychiczny ludzi. Oddziaływanie szkodliwe, toksyczne, sprawia, że sytuacja kryzysowa może występować także w formie uwewnętrznionej, w postaci kryzysu narastającego w człowieku, dotyczącego jego osoby i egzystencji. W tym **osobowym wymiarze** kryzys rozumiany jest jako stan życiowej dezorganizacji, w którym człowiek doświadcza zniweczenia ważnych celów, aspiracji życiowych lub głęboko sięgającego zaburzenia przebiegu życia i metod radzenia sobie z czynnikami stresującymi,

²² K. Sienkiewicz-Małyjurek, F.R. Krynojewski, *Zarządzanie kryzysowe w administracji publicznej*, Warszawa 2011, s. 22; E. Kołodziński, *Wprowadzenie do zarządzania bezpieczeństwem podmiotu*, [w:] *Ochrona przed skutkami nadzwyczajnych zagrożeń*, Z. Mierczyk, R. Ostrowski (red.), t. II, Warszawa 2011, s. 22; P. Szmitkowski, *Zabezpieczenie logistyczne w sytuacjach kryzysowych*, Siedlce 2019.

czemu towarzyszy poczucie lęku, szoku, wyobcowania i trudności przeżywania w związku z zaburzeniem, a zatem ostry rozstrój psychiczny, wpływający na zdolność emocjonalnego, poznawczego i behawioralnego posługiwania się dotychczas stosowanymi sposobami rozwiązywania problemów. Wymiar osobowy może mieć charakter w pełni autonomiczny, ale zawsze stanowi zarazem immanentny komponent wymiaru środowiskowego (w tym społecznego).

Współczesne konceptualizacje kryzysu personalnego wskazują na kilka podstawowych sposobów jego pojmowania: 1) jako utraty lub zachwiania równowagi emocjonalnej lub psychicznej, 2) jako braku w zasobach jednostki lub zablokowania nawykowych, dotychczas dostępnych strategii zaradczych i obronnych, adekwatnych do sytuacji zagrożenia, 3) jako momentu zwrotnego, krytycznego, przełomowego, wymuszającego konieczność zmiany życiowej, 4) jako zagrożenia „ja”, utraty dotychczasowej samoświadomości i tożsamości, 5) jako zagrożenia dotychczas hołdowanej filozofii – sensu życia i systemu wartości²³. Istotne znaczenie ma także symptomatologia. Literatura ukazuje listę oznak kryzysu osobowego:

- a) ogólny wygląd, zwłaszcza zaniedbanie higieny i ubioru (co może świadczyć o utracie zainteresowania swoim wyglądem lub braku kontroli nad własnym zachowaniem);
- b) stan somatyczny i reakcje fizjologiczne: uszkodzenia ciała, stany chorobowe, dolegliwości somatyczne (np. bóle i zawroty głowy, męczliwość, zakłócenia snu, zaburzenia jedzenia, zmiana rytmu oddechu i ciśnienia krwi, wzmożona potliwość, drętwienie, drżenie, błądzenie lub czerwienienie się, ślinienie lub suchota w ustach, częste oddawanie moczu, biegunka i inne);
- c) zaburzenia jakościowe świadomości będące reakcją świadczącą o trudnościach w kontrolowaniu swoich zachowań, np. trudności w orientacji w miejscu i czasie, zaburzenia zdolności koncentracji uwagi i zapamiętywania wydarzeń, oznaki senności;

²³ D. Kubacka-Jasiecka, *Od stresu do kryzysu – kryzys emocjonalny jako zagrożenie tożsamości*, [w:] *Teoretyczne i kliniczne problemy radzenia sobie ze stresem*, I. Heszen-Niejodek (red.), Poznań 2002, s. 80-83; D. Kubacka-Jasiecka, *Kryzys emocjonalny i interwencja kryzysowa – spojrzenie z perspektywy zagrożenia ja i poczucia tożsamości*, [w:] *Psychologiczny wymiar zdrowia, kryzysu i choroby*, D. Kubacka-Jasiecka, T.M. Ostrowski (red.), Kraków 2005, s. 63-66; E. Włodarczyk, *Zdarzenie losowe i sytuacja kryzysowa*, [w:] *Człowiek wobec krytycznych sytuacji życiowych. Z teorii i praktyki pracy socjalnej*, E. Włodarczyk, I. Cytlak (red.), Poznań 2011, s. 311-330.

- d) zaburzenia motoryki: od hiperaktywności (w tym np. szybki i chaotyczny sposób mówienia, ruchliwość, gwałtowne, nieskoordynowane reakcje i ruchy), poprzez persewerowanie lub niekończenie czynności, do spowolnienia i zahamowania aktywności fizycznej;
- e) stan emocjonalny: pobudzenie lub zneruchomienie emocjonalne, jakość emocji, wahania nastrojów od obniżonego do podwyższonego i przejścia od mobilizacji i wrażenia pośpiechu po spowolnienie, zobjętnienie i wycofanie z aktywności, stopień kontroli emocji;
- f) zakłócenia treści, formy i przebiegu procesów poznawczych: zaburzenia w postrzeganiu rzeczywistości, trudności w zapamiętywaniu i przypominaniu sobie okresu przed, w trakcie i po zdarzeniu krytycznym, zmiany w zakresie myślenia logicznego, konkretnego, abstrakcyjnego oraz zaburzenia swobodnego przechodzenia w zależności od potrzeb z jednego poziomu na inny, zmniejszenie lub utrata zdolności realistycznej oceny i preferowanie myślenia życzeniowego lub katastroficznego;
- g) dezorganizacja osobowości²⁴.

Przedstawione objawy nie wyczerpują wszystkich możliwości. Na dodatek mogą one występować w różnych konfiguracjach, różnicować się w różnych fazach kryzysu i może je cechować różne tempo przechodzenia przez nie, różny czas trwania i odmienna ekspresja. Generalnie, kryzys osobowy, personalny stymuluje zaburzenia świadomości i samoświadomości oraz aktywności behawioralnej, wprowadzające deficyt adekwatności w relacjach wobec rzeczywistości, zwłaszcza interpersonalnej, społecznej, prowadzące do dezintegracji osobowości, a nawet określonych stanów chorobowych, nie tylko zresztą w sferze mentalnej.

Obok kryzysów endogennych, egzystencjalnych czy rozwojowych, w psychologii czy psychoterapii szczególnie akcentowany jest **kryzys sytuacyjny**, bezpośrednio związany z naszymi analizami. Kryzysy takie przebiegają zazwyczaj w czterech fazach:

- **faza szoku** (ugięcie się pod wpływem czynników zewnętrznych, reaktywne, pozbawione sensu działania osoby, jej odrętwienie, zaburzenie kontaktu, obserwowany mechanizm zaprzeczania itp.);

²⁴ J. Piątek, *Symptomatologia i analiza kryzysu*, [w:] *Wybrane zagadnienia interwencji kryzysowej. Poradnik dla pracowników socjalnych*, W. Badura-Madej (oprac.), Katowice 1999, s. 39-45.

- **faza reakcji emocjonalnej** (w silnie zabarwionej emocjonalnie konfrontacji z nową rzeczywistością osoba próbuje się z nią zmierzyć, poradzić sobie aktywując mechanizmy obronne, takie jak zaprzeczanie, wyparcie czy racjonalizacja; pojawia się poczucie utraty kontroli nad własnym życiem, braku możliwości samodzielnego przezwyciężenia trudności i spostrzeganie siebie jako istoty pokonanej; jeśli w porę uzyska odpowiednie wsparcie, jej poziom emocji będzie się stopniowo obniżał i możliwa stanie się refleksja na temat przyczyn i konsekwencji doświadczonego kryzysu, jeśli natomiast osoba znajdzie się w pustce społecznej, istnieje niebezpieczeństwo fiksacji i przejścia kryzysu w stan chroniczny);
- **faza pracy nad kryzysem** (faza mobilizacji psycho-intelektualnej, reakcje emocjonalne są mniej intensywne i nie tak częste, osoba stopniowo uwalnia się od siły traumatycznych przeżyć i jej uwaga zaczyna przenosić się z przeszłości na przyszłość, pojawia się refleksja na temat przyczyn i konsekwencji doświadczonego kryzysu, a w ślad za tym konkretne próby jego ostatecznego przezwyciężenia);
- **faza nowej orientacji** (cehuje ją odbudowa poczucia własnej wartości, podejmowanie nowych aktywności, ról i zadań oraz wzbogacenie doświadczenia życiowego elementami przeżytego wydarzenia traumatycznego bądź – z powodu napięcia przekraczającego wytrzymałość jednostki – dekompensacja, w której wyniku procesy spostrzegania rzeczywistości ulegają deformacji, jednostka wycofuje się z kontaktów interpersonalnych, doświadcza dezorganizacji i wewnętrznego chaosu, i niejednokrotnie ujawnia próby aktów agresji i autoagresji czy uzależnień)²⁵.

W kontekście zarysowanego dualizmu trzeba mieć świadomość, iż kryzys środowiskowy, przyjmujący często postać kryzysu społecznego jest czymś zgoła odmiennym od kryzysu jednostki, osobowości. Kryzys osobowy (mimo zewnętrznych kontekstów i uwarunkowań) sytuuje się centralnie w osobowości rozpatrywanego podmiotu. Dotyczy jego jaźni. Ma więc charakter niejako punktowy, skoncentrowany. W przeciwieństwie – kryzys środowiskowy ma postać płaszczyznową, obszarową. Obejmuje wiele podmiotów

²⁵ W. Badura-Madej, *Podstawowe pojęcia teorii kryzysu i interwencji kryzysowej*, [w:] *Wybrane zagadnienia interwencji...*, dz. cyt., s. 18-23.

społecznych (w tym jednostek), a zasadniczo odnosi się do „uderzenia” na określony teren. Trzeba również zauważyć, iż kryzys osobowy stanowi nieraz swoisty „odprysk” kryzysu środowiskowego.

Powszechnie akcentowane są przy tym społeczne aspekty sytuacji kryzysowej. Zenon Stachowiak akcentując ujęcie funkcjonalne opisuje ją jako stan narastającej destabilizacji, niepewności i napięcia społecznego, będący następstwem pewnego zagrożenia, charakteryzujący się naruszeniem więzi społecznych, możliwością utraty kontroli nad przebiegiem wydarzeń oraz eskalacji zagrożenia, a w szczególności sytuacją stwarzającą zagrożenie dla życia, zdrowia, mienia lub infrastruktury – w takiej skali lub o takim natężeniu, które wywołują reakcje społeczne powyżej akceptowalnego powszechnie poziomu ryzyka. To splot gwałtownych zdarzeń, powodujących wzrastający wpływ sił destabilizujących równowagę w społeczeństwie i trudności w normalnym funkcjonowaniu ludzi²⁶.

Kryzys środowiskowy może przyjmować nawet postać kryzysu społecznego, obejmować więc węzłowe zagadnienia życia społecznego zbiorowości na określonym obszarze. Ów „kryzys społeczny może w różnym stopniu zagrażać ciągłości i trwałości społeczeństwa. Może grozić wręcz rozpadem społeczeństwa, a nawet jego zagładą, lub powodować tylko niewielkie straty. Może pociągać za sobą szereg fundamentalnych zmian społecznych lub tylko zmiany marginalne. Społeczeństwo może poczuć się obezwładnione swym odczuciem kryzysu lub zmobilizowane, może zostać pobudzone do żywiołowego, a czasem też samobójczego działania, albo zdobyć się na racjonalną i adekwatną do stopnia i rodzaju kryzysu reakcję”²⁷. Kryzys taki może mieć charakter globalny bądź tylko lokalny, totalny bądź selektywny. Może być wynikiem zaburzeń endogennych lub egzogennych. Może także mieć charakter realny lub wyobrażony (a nawet urojony, co może wynikać z histerii społecznej).

Każdy poważny kryzys głęboko odbija się w umysłach ludzi. Z uwagi na traumatyczność, siłę zagrożeń jest silnie przeżywany, zarówno przez jednostki, jak i zbiorowości. Odciska swoje wyraźne, a zarazem zróżnicowane, piętno na kształcie i kondycji doświadczającej go społeczności. Jak wskazuje

²⁶ R. Jakubczak, B. Wiśniewski (red.), *Wyzwania, szanse, zagrożenia i ryzyko dla bezpieczeństwa narodowego RP o charakterze wewnętrznym*, Szczytno 2016, s. 249.

²⁷ K. Wielecki, *Kryzys i socjologia*, Warszawa 2012, s. 323.

przywoływany analityk „społeczeństwo może się poczuć obezwładnione swym odczuciem kryzysu lub zmobilizowane, może zostać pobudzone do żywiołowego, a czasem też samobójczego działania albo zdobyć się na racjonalną i adekwatną do stopnia i rodzaju kryzysu reakcję. W takich czasach następuje zwykle ożywienie umysłów (co niekoniecznie musi przynosić pożyteczne skutki), powstaje wielość (czasem powodująca chaos) koncepcji, teorii i ideologii. Ich głównym motywem jest zdefiniowanie sytuacji kryzysu, wyjaśnienie jej i wytworzenie racjonalizacji zdolnych zorganizować i rozsądnie ukierunkować wysiłek ogółu i jednostek, a także zredukowanie poczucia niepewności i ryzyka, przeżywanego subiektywnie jako głęboka strata”²⁸. Staje się więc swoistym problemem do rozwiązania, od czego uzależniona pozostaje przyszłość i możliwość przetrwania.

W porę zidentyfikowana sytuacja kryzysowa wraz z przedsięwzięciem efektywnych działań zaradczych i prewencyjnych, może być skutecznie skanalizowana i opanowana. Służą temu dwie okoliczności: niezbyt silne źródła czynników negatywnych, destrukcyjnych, a także sprawne, efektywne przeciwdziałanie. Skuteczne opanowanie zagrożeń (najlepiej w samym zarzewiu), co niekiedy może przejawiać się w skutecznej adaptacji wobec tego, co nowe, nietypowe i nieoczekiwane, nie tylko chroni przed szkodami, ale może wręcz przynieść wiele korzyści rozwojowych. Jednakże niepowodzenie takich działań, a zwłaszcza zbagatelizowanie symptomów i w efekcie przedłużanie się wyniszczających procesów sprawia, iż sytuacja kryzysowa może nabierać charakteru ekstremalnego i przeradzać się w sytuację krytyczną.

Specyfika sytuacji krytycznych

Sytuacja krytyczna jest generalnie negatywnie spotęgowaną sytuacją kryzysową, bądź też zdarzeniem objawiającym się w nagłej i ekstremalnej postaci²⁹. Jak zauważa K. Ficoń „piętrzące się napięcia i zagrożenia prowadzą od zmian ilościowych do nowej formy zmian jakościowych, jaką jest kryzys. Eskalacja zagrożeń prowadzi do powstania krytycznej sytuacji kryzysowej, która rodzi poczucie niebezpieczeństwa i jest efektem kumulowanych i w porę nie eliminowanych napięć i zagrożeń. Jest wynikiem albo zaniedbań i błędnych decyzji,

²⁸ Tamże, s. 391.

²⁹ A. Boin, *From Crisis To Disaster: Towards An Integrative Perspective*, [w:] *What is a Disaster? New Answers to Old Questions*, R.W. Perry, E.L. Quarantelli (red.), Philadelphia 2005, s. 153-172.

albo niezdolności systemu do efektywnych działań antykryzysowych”³⁰. To w pierwszej kolejności sytuacja znacznego, zasadniczego zagrożenia, stan nie pozwalający na pozytywny obrót zdarzeń. Z drugiej strony, to sytuacja destrukcyjnie wpływająca na człowieka/społeczność, całościowo bądź w zasadniczej dziedzinie jego życia, sytuacja katastroficzna. Wprawdzie samo pojęcie sięga źródłami starożytnej greki (gr. *kritikós* = osądzący – wątek znaczeniowy związany z krytyką, a nie położeniem krytycznym), ale przyjmuje także inny sens, odnoszący się do takich znaczeń, jak przełomowy, rozstrzygający, trudny, ciężki.

W znaczeniu wykraczającym poza uprawianie krytyki, krytykowanie, słowo „krytyczny” nierozzerwalnie wiąże się z kwestią bezpieczeństwa, jakkolwiek byśmy je pojmowali. Niejednokrotnie więc, wykorzystywane jest do oceny stopnia niebezpieczeństwa. W jednej z procedur poziom „krytyczny” (obejmujący zagrożenie o skali poważnej, które skutkować może poważnym uszczerbkiem zdrowia oraz zniszczeniami mienia i sprzętu) poprzedza poziom „katastrofalny”, przy którym niebezpieczeństwo jest prawie niemożliwe do uniknięcia, a zagrożenie może spowodować obrażenia wielu ludzi, śmierć i ogólny stan destrukcji. Dwa pozostałe stopnie danej skali obejmują poziomy: marginalny i minimalny³¹, i sytuują się po stronie najmniejszych komplikacji.

Sytuacja krytyczna to następująca po sytuacji kryzysowej faza ludzkiego dramatu, wynikająca z niemożności zapanowania nad oddziałującymi zagrożeniami, skutecznego przeciwdziałania im i utrzymania *status quo*. Można ją traktować autonomicznie, ale również jako apogeum sytuacji kryzysowej, efekt jej dynamicznej eskalacji. Jak zauważa A. Drabarek, „sytuacja krytyczna, niebezpieczna, to zerwanie w sposób radykalny i często niemożliwy do przewidzenia z pewnym schematem postępowania, działania, dokonywania wyborów”³². Z natury rzeczy sytuacja krytyczna jest więc sytuacją bez wyboru, choćby z powodu nagłości wystąpienia czy siły oddziaływania.

W ujęciu psychospołecznym jakże często kryzysy generują sytuacje, w których ustalone sposoby życia codziennego zostają drastycznie zakwestionowane. Sytuacje krytyczne (dla jednostek czy grup) bywają wbudowane

³⁰ K. Ficoń, *Inżynieria zarządzania kryzysowego. Podejście systemowe*, Warszawa 2007, s. 21.

³¹ A. Holt, H. Andrews, *Principles of Health and Safety at Work*, London 1993, [za:] M. Armstrong, *Zarządzanie zasobami ludzkimi*, przeł. zespół, Warszawa 2011, s. 837.

³² A. Drabarek, *Bezpieczeństwo ontologiczne i wartości*, [w:] *Natura bezpieczeństwa w perspektywie personalnej i strukturalnej*, K. Drabik (red.), Warszawa 2013, s. 67.

w regularne życie społeczne mocą samej natury przecinania się procesu (czy też cyklu) życia i działalności podmiotu, z niedomaganiem instytucji społecznych w procesie jego długiego trwania. Dołączają do tego nagłe zdarzenia ze świata natury. Sytuują się tu kryzysy typowe dla okresów przejścia i w wymiarze jednostkowym zaczynają się wraz z narodzinami, a kończą wraz ze śmiercią. Tak rozumiane sytuacje krytyczne, stanowią niezbywalny element ciągłości życia społecznego i same ulegają swego rodzaju rutynizacji, choć dla jednostek mogą być bolesnym zerwaniem ich życiowych ciągłości. A. Giddens przez „sytuacje krytyczne” rozumie więc „okoliczności radykalnego, nieprzewidywalnego zerwania, które dotyka znaczną liczbę jednostek, sytuacje zagrażające pewnikom zinstytucjonalizowanej rutyny lub niszczące je”³³.

W kontekście sytuacji krytycznych najczęściej stosuje się dwa określenia – katastrofa i kataklizm. Mimo, iż „katastrofa” często wiązana jest z działalnością człowieka, odnosi się także do klęsk żywiołowych i ogólnie oznacza „wydarzenie nagłe, tragiczne w skutkach, powodujące straty materialne, w którym ktoś ucierpiał lub poniósł śmierć”³⁴. Podobnie słowo „kataklizm” zwykle „wiąże się z wielkim nieszczęściem albo strasznymi wypadkami, które niosą ze sobą ludzką krzywdę i nieszczęście, często połączone z niekorzystnymi zjawiskami dla środowiska”³⁵. Można więc założyć, iż słowa te wyczerpują znaczenia składające się na konotacje pojęcia „sytuacja krytyczna”.

Jak wynikało ze schematu, sytuacja krytyczna, to sytuacja nadzwyczajna w scenariuszu negatywnym – sytuacja wyjątkowa, niekorzystna, traumatyczna, ekstremalna. Za krytyczne uważa się wydarzenia brzemiennie w negatywne skutki, mające kluczowe znaczenie dla przebiegu i jakości życia ludzi. Powodują one utratę bezpieczeństwa i stabilności, uczucie bezradności, beznadziei, pustki, apatię, bierność, wahania nastroju, utratę nadziei i woli życia, gwałtowne reakcje emocjonalne, zaburzenie jasności myślenia oraz chaotyczność zachowań, a tym bardziej działań. Jednocześnie, dekonstruują utrwalony porządek i przebieg życia, a w szczególności dezorganizują działania zbiorowe. Są to szczególne sytuacje w życiu człowieka, absorbujące wiele energii życiowej, ale nade wszystko niosące określone zagrożenia, nie tylko dla jego dobrostanu, ale nierzadko samych podstaw egzystencji. Pozostawiają

³³ A. Giddens, *Stanowienie społeczeństwa. Zarys teorii strukturalizacji*, przeł. S. Amsterdamski, Poznań 2003, s. 102.

³⁴ *Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego*, Warszawa 2002, s. 29.

³⁵ J. Vugué, *100 największych kataklizmów*, przeł. H. Gardocka, Warszawa 2007, s. 5.

one najczęściej względnie trwałe ślady w psychice ludzi i świadomości/pamięci społecznej.

Do najbardziej charakterystycznych cech sytuacji krytycznych należą:

- **zagrożenia ludzkiego życia** – nieodłączny element sytuacji krytycznych. Zagrożenie to może dotyczyć ludzi bezpośrednio zaangażowanych w sytuację, postronnych świadków lub osób próbujących udzielić pomocy. Towarzyszyć temu mogą poważne szkody somatyczne, psychosomatyczne bądź psychiczne. Niestety, zagrożenia takie materializują się, co wiąże się z koniecznością „zarządzania” śmiercią;
- **destrukcyjność, groźba poważnych szkód** – zagrożeniu zdrowia i życia towarzyszyć może bardziej lub mniej trwałe zagrożenie dla stanu posiadania czy środowiska i powstanie poważnych szkód materialnych;
- **szybki bieg wydarzeń** – przedział czasowy sytuacji krytycznych jest zwykle dużo krótszy niż innych. Przebieg spraw staje się zazwyczaj zastraszająco szybki. Jednocześnie, niektórzy analitycy zwracają uwagę na możliwość powolnego, podstępного, narastającego zagrożenia, prowadzącego do sytuacji krytycznych. Nie uwzględnianie takiego wariantu uważają jako podejście niesłuszne. W naszym ujęciu powolne narastanie zagrożeń jest właściwością sytuacji kryzysowej, choć oczywiście w finale może prowadzić do krytycznych skutków. Nie kwalifikuje się jednak wprost do istoty sytuacji krytycznych. Kryzysy mogą przebiegać i zazwyczaj przebiegają w sposób ewolucyjny, powolny, sytuacje krytyczne pojawiają się natomiast raptownie, w sposób nieprzewidywalny, co nie oznacza, iż mogą one być swoistą eskalacją sytuacji kryzysowych, ich apogeeum;
- **niestabilność** – sytuacja może pogorszyć się nagle i ulegać dalszemu pogarszaniu. Sytuacje krytyczne mogą mieć dosłownie i w przenośni wybuchowy charakter. Wybuch wulkanu może wywołać panikę, która może stać się przyczyną większej liczby ofiar niż sama erupcja. Trzęsienie ziemi może powodować inne zagrożenia, jak np. ryzyko awarii tamy wodnej czy wybuchu zbiorników paliwa. Choroby występujące po powodzi, a spowodowane zatruciem wody, mogą być gorsze od samej powodzi itp.;

- ***trudny do przewidzenia bieg wydarzeń*** – w przypadku klęski żywiołowej, kierowanej prawami natury, niełatwo jest przewidzieć kolejne wydarzenia, ich rozwój, a tym bardziej zakończenie. Niestabilność sytuacji, jej gwałtowny i turbulentny przebieg również utrudniają przewidywania. Sytuacje krytyczne z udziałem osób (np. zakładników, ludzi niezrównoważonych psychicznie, samobójców) są nieprzewidywalne w skutkach, ponieważ równowaga psychiczna ludzi jest zakłócona, a trudne położenie może skłonić ich do nieprzewidywalnych zachowań i nieobliczalnych działań;
- ***wysokie obciążenie emocjonalne*** – co odnosi się zarówno do ofiar, personelu służb ratowniczych, jak i opinii publicznej. Odpowiednie zarządzanie emocjami osób bezpośrednio uczestniczących w sytuacji, jak również osób zaangażowanych za pośrednictwem mediów może stanowić większą część działania w sytuacji krytycznej;
- ***konieczność podjęcia natychmiastowego działania*** – co bezpośrednio wiąże się z potrzebą opanowania lub usunięcia zagrożenia, a także podjęcia akcji ratowniczej wobec ofiar. Można ewakuować ludzi z zagrożonego rejonu lub zlikwidować samo zagrożenie. Może zaistnieć potrzeba ostrzeżenia ludzi o niebezpieczeństwie, jak w przypadku zatrucia wodociągu. Może okazać się konieczne sprowadzenie pomocy medycznej dla rannych. Im szybciej otrzymają taką pomoc, tym większe szanse przeżycia. Niepodejmowanie działania podczas sytuacji krytycznej zazwyczaj nie jest rozwiązaniem, pomijając przypadki oczywiste, o czym poniżej;
- ***konieczność wykraczania poza standardowe sposoby postępowania*** – ponieważ z uwagi na wyjątkowość czy nieprzewidywalność sytuacji, dotychczasowe stają się nieskuteczne. Z uwagi na niedostatek standardowych wzorców postępowania występuje wyraźna potrzeba kreatywności. W miarę gromadzenia doświadczeń związanych z zagrożeniami nadzwyczajnymi (porwaniami zakładników, pożarami, trzęsieniami ziemi itp.) powstaje możliwość poszerzania doświadczeń, a w ślad za tym pogłębiania ekspertyz i wykorzystania ich do doskonalenia procedur. Ich aplikacja do nowych zdarzeń najczęściej wymaga jednak nowatorskiego podejścia i modyfikacji *ad hoc*;

- opcjonalnie: **niemożność podjęcia działania** – nieraz z różnych powodów podjęcie najbardziej oczywistego działania okazuje się nie możliwe, a w niektórych przypadkach z góry wiadomo, że nie ma w ogóle takiej możliwości, co najczęściej wiąże się z działaniem sił natury, np. przy tsunami czy zagrożeniu asteroidą³⁶ itp.

Większość z wyżej wymienionych cech charakteryzuje głównie sytuacje krytyczne o większym, społecznym zasięgu. Nie można wszakże zapominać, iż występują one także w mniejszej skali. Odnosić się mogą do mikrostruktur społecznych, zbioru osób przypadkowych bądź pojedynczych jednostek. Wiązą się wówczas z drastycznym naruszeniem dóbr osobistych, życia, zdrowia czy sytuacji materialnej i stają się najczęściej punktem zwrotnym w życiu ludzi. Mniejszy zasięg zagrożeń bądź mniejsze ich natężenie nie musi ujmować dramatyzmu sytuacji. Śmierć nie staje się mniej tragiczna wówczas, gdy zamiast wielu ginie jedna osoba.

Sytuację krytyczną należy rozpatrywać w zarówno w **aspekcie bodźcowym**, jak i **zadaniowym**. Zawsze wiąże się z oddziaływaniem bodźców (najczęściej destrukcyjnych, ekstremalnych), które w przemożny sposób wpływają na człowieka i stymulują jego reakcje. Sytuacja staje się więc polem aktywności człowieka/zbiorowości, pewnego rodzaju problemem do rozwiązania, wiąże się więc z koniecznością wykonania ważkiego zadania. Wymaga to adekwatnego rozpoznania, diagnozy (postrzegania, rozumienia i oceny), reakcji emocjonalnej i wypracowania planu działania. Obiektywne, fizyczne cechy otoczenia człowieka odpowiednio oddziałują na jego wrażliwość sensoryczną, reaktywność i wyrobione nawyki. Sytuacja obiektywna zostaje uwewnętrzniona i staje się sytuacją subiektywną, by zwrótnie ponownie się obiektywizować, choćby w formie podejmowanych reakcji.

W odniesieniu do rozpatrywanego podmiotu, sytuacje krytyczne można rozważać z dwóch perspektyw – endogennej i egzogennej. **Perspektywa egzogenna** wiąże się z oddziaływaniem zagrożeń, **perspektywa endogenna** – z ich doświadczaniem przez człowieka. To samo zagrożenie będzie różnie odbierane przez ludzi/struktury społeczne, w zależności od posiadanych zasobów, wiedzy, doświadczeń, woli i zdolności przeciwstawienia się itp.

³⁶ E. De Bono, *Sześć butów, czyli sześć sposobów działania*, przeł. M. Patterson, Warszawa 1997, s. 91-93; B. Wiśniewski, B. Kaczmarczyk (red.), *Sytuacje krytyczne a stres*, Bielsko-Biała 2012.

Z analiz wynika, że sytuacje krytyczne nader często wynikają nie tylko z nagłego pojawienia się nadzwyczajnych zagrożeń, ale w znacznej mierze także z niewłaściwych postaw społecznych w procesie reagowania na nie, radzenia sobie z tymi zagrożeniami, co sprowadza się do następujących słabych stron naszej samoświadomości, akcentowanych przez znawców problemu:

- mamy znikomą wiedzę o zagrożeniach, wręcz nie chcemy o nich wiedzieć;
- nie antycypujemy i nie zabezpieczamy się;
- nie znamy sygnałów alarmowych (a można dodać – podstawowych symptomów, oznak);
- nie posiadamy stosownych systemów ostrzegawczych;
- nie reagujemy na działania służb ostrzegawczych;
- budujemy domy i prowadzimy swoją egzystencję w obszarach zagrożonych;
- jesteśmy przekonani, że to najgorsze nas nie dotknie;
- niejednokrotnie sami „szukamy niebezpieczeństwa”;
- mamy znikomą wiedzę o ochronie przed zagrożeniami;

i wreszcie:

- odpowiedzialność podmiotów (rządowych, lokalnych i nas samych) jest znikoma³⁷.

W kontekście różnych stanowisk charakterystyka sytuacji krytycznych wymaga także wyjaśnienia kwestii trwania. Choć sytuacja jako taka odnosi się do układu *hic et nunc*, w kontekście kryzysu oznacza dłuższe przedziały czasowe, okres oddziaływania zagrożeń nadzwyczajnych. Będą to więc nieco dłuższe (od potocznego ujmowania istnienia czy trwania sytuacji) okresy występowania okoliczności krytycznych. S. Kwiatkowski przykładowo, kontrastuje „sytuację” i „stan”. W odniesieniu do istoty sytuacji kryzysowej/krytycznej wskazuje na jej dynamikę, pisząc:

może ona w różny sposób przekształcać się w trakcie narastania zagrożenia i jego percepcji przez podmioty nań narażone³⁸.

³⁷ R. Kalinowski, *Nadzwyczajne zagrożenia ludności i środowiska*, [w:] *Ochrona ludności – Bezpieczeństwo – Nauka i edukacja*, R. Kalinowski, Siedlce 2011, s. 20.

³⁸ S. Kwiatkowski, *Zarządzanie bezpieczeństwem w sytuacjach kryzysowych*, Pułtusk 2011, s. 79.

W ujęciach pozapsychologicznych pojęcie sytuacji nabiera charakteru swojego skrótu myślowego. Gdy mówimy o sytuacji politycznej na świecie, czy też sytuacji gospodarczej kraju, zawsze obejmujemy nieco szerszą perspektywę czasową. Podobnie rzecz się ma z sytuacją kryzysową, a zwłaszcza sytuacją krytyczną. Może ona stanowić swoiście rozumiany moment, moment krytyczny, ale także rozciągać się na okres o względnie trwałym (nie zmieniającym się zasadniczo) układzie elementów.

Sytuacja krytyczna to jedna z dwóch odmian pełnowymiarowej sytuacji ekstremalnej. Kolejnym, ostatnim etapem eskalacji niedogodności i szkodliwości sytuacji człowieka jest **sytuacja graniczna**. Tak jak sytuacja kryzysowa może płynnie przeistoczyć się w sytuację krytyczną, tak ta w pewnych okolicznościach staje się sytuacją graniczną. Ujmując rzecz syntetycznie zasygnalizujemy zaledwie to zagadnienie. Problematykę tę spopularyzował lekarz, psycholog i filozof Karl Jaspers:

Sytuacjami granicznymi – pisał – nazywam to, że stale znajduję się w jakichś sytuacjach, że nie mogę żyć bez walki i cierpienia, że biorę na siebie winę i nie mogę tego uniknąć, wreszcie, że muszę umrzeć. Sytuacje graniczne nie zmieniają się, różnią się jedynie sposobem, w jaki się przejawiają; są one w odniesieniu do naszego bytu empirycznego ostateczne. Nie da się ich przeniknąć poznawczo: empirycznie nie widzimy już poza nimi nic innego. Są jak mur, o który uderzamy, o który się rozbijamy. Nie potrafimy ich zmienić, lecz jedynie naświetlić, nie mogąc ich wywieść i wyjaśnić przez odniesienie do czego innego. Nie da się ich oddzielić od samego istnienia empirycznego³⁹.

Sytuacje graniczne zamykają niejako wątki egzystencjalne człowieka.

Kierując się orientacją egzystencjalną, sytuacjami granicznymi Jaspers nazywa takie sytuacje, które są nieodłącznym elementem naszej obecności w świecie. To zasadniczo walka, wina, cierpienie i śmierć. Oznaczają one punkty nieprzezwycięzalnego oporu wobec naszego dążenia do harmonii świata i życia. Zawsze jesteśmy uwikłani w jakieś sytuacje. Graniczny charakter nadaje im dopiero jednostkowa postawa egzystencjalna podmiotu. Właśnie wtedy stajemy się sami sobą, gdy z otwartymi oczami wkraczamy w sytuacje graniczne. Jako coś rzeczywistego stają się one wyczuwalne jedynie dla bytu, egzystencji, samoświadomości człowieka. Ich poznanie empiryczne

³⁹ K. Jaspers, *Sytuacje graniczne...*, dz. cyt., s. 188.

może mieć jedynie charakter powierzchowny. Są dostępne poznaniu nie tyle rozumowemu, co psychoemocjonalnemu czy duchowemu.

Przewycięzając – na potrzeby naszej analizy – dziedzictwo egzystencjalizmu w narracji tego pojęcia, trzeba powiedzieć, iż sytuacje graniczne wiążą się ze skrajnymi doświadczeniami ludzi. Człowiek, który ociera się o śmierć bądź doznaje ostatecznego załamania dotychczasowego trybu życia, z pewnością dotyka sytuacji granicznej. To sytuacje zmaksymalizowanego zagrożenia, determinizmu i krańcowego doświadczenia przez ludzi ekstremalnych przeżyć. Mówimy tu o takich przypadkach, jak ciężkie zranienie, dramatyczna obrona życia (swego lub innych), śmierć osoby bliskiej, utrata majątku, fizyczne wykluczenie społeczne (banicja), uświadomienie spowodowania znaczącej, a zarazem nieodwracalnej krzywdy ludzkiej itp. Przeżycie sytuacji granicznej – a zatem np. uniknięcie śmierci – może prowadzić do życiowego przełomu, głębokiej, zasadniczej przemiany duchowej.

Na koniec jeszcze jedna uwaga. Zastosowane podejście – rozszerzenie analizy problematyki kryzysowej o „sytuacje krytyczne” i szerszą perspektywę fenomenu sytuacji – jest próbą przełamania dominacji, a nawet nadużywania pojęcia „kryzys” w dotychczasowych rozważaniach o bezpieczeństwie, w różnych zresztą zestawieniach, jak „sytuacje kryzysowe”, „reagowanie kryzysowe”, „zarządzanie kryzysowe” itp. Pojęcie to nie wyczerpuje jednak istoty zjawisk prowadzących do destrukcji bezpieczeństwa ludzi. Ma ponadto charakter ambiwalentny – jak konstatowaliśmy, kryzys może, ale nie musi niweczyć bezpieczeństwa, kończyć się destrukcyjnie, traumatycznie. Może przecież zostać przewyciężony i prowadzić nawet do stanów bardziej pomyślnych, niż przed jego zaistnieniem. Dotychczasowe skupienie się (problemem pozostaje na ile ma to charakter „lingwistyczny” a na ile reistyczny, realne) na kryzysie i samych sytuacjach kryzysowych, w swoisty sposób powoduje „zamrożenie” tej problematyki, a w pewnym sensie także zawężenie. Zjawisko kryzysu samo w sobie przecież jest zjawiskiem złożonym, fazowym, wielopostaciowym. Intencją było więc poszerzenie pola analizy z wykorzystaniem rudymetów teorii sytuacji, przedstawienie skrajnych wariantów rozwoju sytuacji, a w szczególności ekstremalnego poziomu erozji bezpieczeństwa – jednocześnie, przy adekwatnym docenieniu problematyki kryzysowej w swym tradycyjnym rozumieniu i ujmowaniu.

Podsumowanie

Sytuacje kryzysowe, a w następstwie również krytyczne, konstytuują wydarzenia specyficzne, wyodrębnione z codziennej rutyny, dotyczące cenionych wartości egzystencjalnych (np. życia, zdrowia, zaspokojenia najbardziej istotnych potrzeb, stanu posiadania, stabilizacji życiowej), dlatego są nad wyraz dystynktywne emocjonalnie i trudnościowe zarazem. Stanowiąc przejaw rzeczywistych zagrożeń, i w następstwie dekonstrukcji i destrukcji, powodują zarazem stany silnego napięcia i obciążenia psychicznego. Niezwykle istotną rolę w doświadczaniu krytycznych zdarzeń życiowych odgrywa subiektywna ocena osobistych i zewnętrznych zasobów, które uaktywnione w optymalny sposób pomagają rozwiązywać doskwierające problemy. Reagowanie i radzenie w sytuacjach kryzysowych i krytycznych nie odnosi się wszakże do kwestii li tylko psychologicznych. Niezbędne staje się adekwatne instrumentarium – właściwe siły i środki, w tym wysokie, adekwatne kompetencje, zasoby materiałowo-sprzętowe czy zdolność nieszablonowego myślenia, również strategicznego.

Postrzeganie sytuacji kryzysowej/krytycznej powinno uwzględniać nie tylko sygnały o niebezpieczeństwie, ale nade wszystko sygnały o ludzkim aspekcie zdarzeń traumatycznych. Każda sytuacja kryzysowa i krytyczna w wymiarze społecznym powoduje uszczerbek bezpieczeństwa wymagający określonej rekonstrukcji, odtworzenia, aby ludzka egzystencja mogła toczyć się dalej. Sytuacje te cechuje konieczność natychmiastowego działania wynikająca ze znacznej dozy determinującego ją niebezpieczeństwa. Tylko wtedy można uniknąć najgorszego. By niezwłocznie i właściwie reagować na zagrożenia nadzwyczajne i niesioną przez nie destrukcję (wywoływane stany krytyczne), społeczeństwa tworzą określone **systemy zarówno ochronne, jak i reaktywne, ratownicze**, wdrażające określone procedury przeciwdziałania zagrożeniom, ale to już kwestia na oddzielne opracowanie.

Bibliografia

- Armstrong M., *Zarządzanie zasobami ludzkimi*, przeł. zespół, Warszawa 2011.
- Badura-Madej W., *Podstawowe pojęcia teorii kryzysu i interwencji kryzysowej*, [w:] *Wybrane zagadnienia interwencji kryzysowej. Poradnik dla pracowników socjalnych*, Badura-Madej W. (oprac.), Katowice 1999.

Boin A., *From Crisis To Disaster: Towards An Integrative Perspective*, [w:] *What is a Disaster? New Answers to Old Questions*, Perry R.W., Quarantelli E.L. (red.), Philadelphia 2005.

Borys B., *Sytuacje ekstremalne i ich wpływ na stan psychiczny człowieka*, „Psychiatria”, 2/2004.

Cieślarczyk M., Kuriata R., *Kryzysy i sposoby radzenia sobie z nimi*, Łódź 2005.

Cuaresma C. J., Hlouskova J., Obersteiner M., *Natural disasters as creative destruction? Evidence from developing countries*, „Economic Inquiry”, nr 46, 2/2008.

De Bono E., *Sześć butów, czyli sześć sposobów działania*, przeł. M. Patterson, Warszawa 1997.

Drabarek A., *Bezpieczeństwo ontologiczne i wartości*, [w:] *Natura bezpieczeństwa w perspektywie personalnej i strukturalnej*, Drabik K. (red.), Warszawa 2013.

Ficoń K., *Inżynieria zarządzania kryzysowego. Podejście systemowe*, Warszawa 2007.

Filipek A., *Kryzys jako szansa*, [w:] *Pokonać kryzys – żyć bezpieczniej*, Cieślarczyk M., Filipek A., Świdorski A.W., Ważniewska J. (red.), Siedlce 2010.

Filipek A., *Psychospołeczne i prakseologiczne aspekty jakości funkcjonowania systemu zarządzania kryzysowego*, Siedlce 2016.

Giddens A., *Stanowienie społeczeństwa. Zarys teorii strukturacji*, przeł. S. Amsterdamski, Poznań 2003.

Hallegate S., Dumas P., *Can natural disasters have positive consequences? Investigating the role of embodied technical change*, „Ecological Economics”, nr 68/2009.

Hartman J. (red.), *Słownik filozofii*, Kraków 2006.

Holt A., Andrews H., *Principles of Health and Safety at Work*, London 1993.

Jakubczak R., Wiśniewski B. (red.), *Wyzwania, szanse, zagrożenia i ryzyko dla bezpieczeństwa narodowego RP o charakterze wewnętrznym*, Szczytno 2016.

Jarmoszko S., Barszczewski W., *Bezpieczeństwo społeczne w sytuacjach krytycznych*, Siedlce 2017.

Jaspers K., *Sytuacje graniczne*, przeł. A. Staniewska, M. Skwieciński, [w:] R. Rudziński, K. Jaspers, Warszawa 1978.

Kalinowski R., *Nadzwyczajne zagrożenia ludności i środowiska*, [w:] *Ochrona ludności – Bezpieczeństwo – Nauka i edukacja*, Kalinowski R., Siedlce 2011.

Kalita W., *Kryzys – istota, funkcje i związki przyczynowo-skutkowe*, [w:] *Prakseologiczne aspekty zarządzania kryzysowego*, Jaremczuk K. (red.), Rzeszów–Przemyśl 2013.

Kitler W., *Bezpieczeństwo narodowe RP. Podstawowe kategorie, uwarunkowania, system*, Warszawa 2011.

Kołodziński E., *Wprowadzenie do zarządzania bezpieczeństwem podmiotu*, [w:] *Ochrona przed skutkami nadzwyczajnych zagrożeń*, Mierczyk Z., Ostrowski R. (red.), t. II, Warszawa 2011.

Kubacka-Jasiecka D., *Kryzys emocjonalny i interwencja kryzysowa – spojrzenie z perspektywy zagrożenia ja i poczucia tożsamości*, [w:] *Psychologiczny wymiar zdrowia, kryzysu i choroby*, Kubacka-Jasiecka D., Ostrowski T.M. (red.), Kraków 2005.

Kubacka-Jasiecka D., *Od stresu do kryzysu – kryzys emocjonalny jako zagrożenie tożsamości*, [w:] *Teoretyczne i kliniczne problemy radzenia sobie ze stresem*, Heszen-Niejoдек I. (red.), Poznań 2002.

Kwiatkowski S., *Zarządzanie bezpieczeństwem w sytuacjach kryzysowych*, Pułtusk 2011.

Manterys A., *Sytuacja społeczna*, [w:] *Encyklopedia socjologii. Suplement*, Warszawa 2005.

Piątek J., *Symptomatologia i analiza kryzysu*, [w:] *Wybrane zagadnienia interwencji kryzysowej. Poradnik dla pracowników socjalnych*, Badura-Madej W. (oprac.), Katowice 1999.

Prońko J., Wiśniewski B., Wojtuszek T. (red.), *Kryzys i zarządzanie*, Bielsko Biała 2006.

Ratajczak Z., Wosińska W. (red.), *Teoria sytuacji a badanie aktywności człowieka*, Katowice 1991.

Sienkiewicz-Małyjurek K., Krynojewski F.R., *Zarządzanie kryzysowe w administracji publicznej*, Warszawa 2011.

Skąpska G., *Co po kryzysie? Odpowiedzi katastroficzne i prometejskie na temat kryzysu oraz społecznej świadomości i solidarności*, [w:] *Co po kryzysie*, Skąpska G., Szczepański M.S., Stasieniuk Ż. (red.), Warszawa 2016.

Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego, Warszawa 2002.

Szlagura W., *Rzeczywistość kryzysu – pojęcie, definicje, teorie, dynamika*; www.interwencjakryzysowa.pl/rzeczywistosc-kryzysu-pojecie-definicje-teorie-dynami.

Szmitkowski P., *Zabezpieczenie logistyczne w sytuacjach kryzysowych*, Siedlce 2019.

Terelak J.F., *Człowiek w sytuacji pracy w okresie ponowoczesności*, Warszawa 2011.

Thom R., *Kryzys i katastrofa*, [w:] *O kryzysie. Rozmowy w Castel Gandolfo*, Michalski K. (red.), Warszawa 1990.

Thomas W. I., *Definicja sytuacji*, [w:] *Elementy teorii socjologicznych*, Derczyński W., Jasińska-Kania A., Szacki J. (red.), Warszawa 1975.

Tomaszewski T., *Człowiek i otoczenie*, [w:] *Psychologia*, Tomaszewski T. (red.), Warszawa 1982.

Ustawa z dnia 26 kwietnia 2007 roku o zarządzaniu kryzysowym, Dz.U. nr 89, poz. 590, art. 3, ust. 1.

Vugué J., *100 największych kataklizmów*, przeł. H. Gardocka, Warszawa 2007.

Wielecki K., *Kryzys i socjologia*, Warszawa 2012.

Wiśniewski B., Kaczmarczyk B. (red.), *Sytuacje krytyczne a stres*, Bielsko-Biała 2012.

Włodarczyk E., *Zdarzenie losowe i sytuacja kryzysowa*, [w:] *Człowiek wobec krytycznych sytuacji życiowych. Z teorii i praktyki pracy socjalnej*, Włodarczyk E., Cytlak I. (red.), Poznań 2011.

Wolff K.H., *A Definition of the Situation*, [w:] *A Dictionary of the Social Sciences*, Gould J., Kolb W.L. (red.), New York 1965.

Wolniewicz B., *Ontologia sytuacji*, Warszawa 1985.

Zimbardo Ph., Johnson R.L., McCann V., *Psychologia. Kluczowe koncepcje. Człowiek i jego środowisko*, przeł. J. Radzicki, Warszawa 2010.